

Barbara Jundo-Kaliszewska

ZAKŁADNICY HISTORII

Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie

ZAKŁADNICY HISTORII

Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Barbara Jundo-Kaliszewska

ZAKŁADNICY HISTORII

Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie

RECENZENT
Grzegorz Mazur

REDAKTOR INICJUJĄCY
Agnieszka Kałowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ
Paweł M. Sobczak

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Bartosza Kałużnego

© Copyright by Barbara Jundo-Kaliszewska, Łódź 2019
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08572.18.0.M

Ark. wyd. 22,0; ark. druk. 27,0

ISBN 978-83-8142-196-6
e-ISBN 978-83-8142-197-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Rodzicom

SPIS TREŚCI

Wykaz najważniejszych skrótów	9
Toponimia (wybór)	11
Wstęp	13

Rozdział I

Polacy – Litwini. Geneza konfliktu

1. Małżeństwo z rozsądku	27
2. Ideologia narodów	30
3. Rosyjska intryga?	37
4. Pierwsza niepodległość	42
5. „Martwa” granica	48
6. W cieniu wojny	59
7. Okupacja i kolaboracja	66
8. Walki o Wilno ciąg dalszy	73
9. Po wojnie	78

Rozdział II

Próba powołania autonomii

1. Jesień Ludów – konsolidacja narodów	85
2. Nacjonalizacja języka i historii	104
3. W przededniu niepodległości	115
4. Związek Polaków na Litwie – narodziny	123
5. Idea autonomii	134
6. Związek Polaków na Litwie – Sąjūdis. Próba dialogu	138
7. Na Szlaku Bałtyckim	152
8. Narodowa rejonizacja	156
9. Sąjūdis i Solidarność – początek współpracy	162
10. Nacjonalizacja partii i wybory	168

11. Akt 11 marca.....	177
12. II Zjazd Związku Polaków na Litwie – polaryzacja stanowisk	190
13. Autonomia.....	197
14. Zjazd w Ejszyszkach.....	206
15. Zjazd Wilnii.....	219
16. Krwawy styczeń 1991 r.	233
17. Czas plebiscytów.....	243
18. Długie ramię Moskwy.....	249
19. Mościszki – autonomia raz jeszcze	256
20. Koniec imperium – początek niepodległości.....	265

Rozdział III

Spojrzenie z Warszawy

1. Doktryna Giedroycia.....	273
2. Sąjūdis w Warszawie	282
3. Polska emigracja a sprawy litewskie	301
4. Rok 1991. Wsparcie i deklaracje	322
5. Eskalacja konfliktu.....	338
6. Na rubieżach.....	346
7. Wybory 1992 r. Nowe rozdanie	348
8. Papież-Polak w Wilnie.....	358
9. Trudne negocjacje.....	361
10. Ostatni traktat	365
11. Litewskie rozrachunki – procesy „autonomistów”	375
12. „My nie bracia, my sąsiedzi...”	390
Zakończenie	395
Bibliografia	401

WYKAZ NAJWAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

AK	Armia Krajowa
Ap.	Apyrašas (tu: inwentarz archiwalny)
AWPL-ZChR	Akcja Wyborcza Polaków na Litwie-Związek Chrześcijańskich Rodzin
B.	Byla (tu: teczka, jednostka archiwalna)
F.	Fondas (tu: zespół archiwalny)
FP	Frakcja Polska w Radzie Najwyższej Republiki Litewskiej
KC	Komitet Centralny
KPL	Komunistyczna Partia Litwy
KPN	Konfederacja Polski Niepodległej
KPZR	Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
KGB	Komitet Gosudarstwennoj Biezopasnosti pri Sowietie Ministrow SSSR
LAF	Lietuvių aktyvistų frontas (Front Litewskich Aktywistów)
LDDP	Lietuvos demokratinė darbo partija (Litewska Demokratyczna Partia Pracy)
LFK	Lietuvos kultūros fondas (Litewski Fundusz Kultury)
LYA	Lietuvos ypatingasis archyvas (Archiwum Akt Specjalnych)
LLL	Lietuvos laisvės lyga (Liga Wolności Litwy)
LSRR	Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka
LTSR	Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika (Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka)
LVR	Lietuvos vietinė rinktinė (Litewski Korpus Lokalny)
MSZ	Ministerstwo Spraw Zagranicznych
NATO	Organizacja Paktu Południowoatlantyckiego
OKML	Ogólnopolski Klub Miłośników Litwy
POW	Polska Organizacja Wojskowa
PPPC	Polska Partia Praw Człowieka

PSL	Polskie Stronnictwo Ludowe
PRL	Polska Republika Ludowa
PZPR	Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RL	Republika Litewska
RN	Rada Najwyższa
ROAD	Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna
SNPL	Towarzystwo Naukowców-Polaków Litwy
SSD	Steigiamojo seimo darbai (stenogramy Sejmu Ustawodawczego Litwy)
SSKPL	Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polaków na Litwie
UD	Unia Demokratyczna
YB	Ypatingasis būrys (Oddziały Specjalne)
ZDL	Zjazd Deputowanych Ludowych
ZG	Zarząd Główny
ZPL	Związek Polaków na Litwie
ZWW	Związek Wyzwolenia Wilna (Vilniaus vadavimo sąjunga)

TOPONIMIA (WYBÓR)

Bezdany	– Bezdonyš
Biała Waka	– Baltoji Vokė
Bujwidze	– Buivydziai
Ejszyszki	– Eišiškės
Jaszuny	– Jašiūnai
Jawniuny	– Jauniūnai
Kłajpeda	– Klaipėda
Koszedary	– Kaišiadorys
Kowno	– Kaunas
Maguny	– Magūnai
Mickuny	– Mickūnai
Miedniki	– Medininkai
Mościszki	– Mostiškės
Niemenczyn	– Nemenčinė
Nowa Wilejka	– Naujoji Vilnia
Rudomino	– Rudamina
Rukojnie	– Rukainiai
Soleczniki	– Šalčininkai
Suderwa	– Sudervė
Sużany	– Sužionys
Szydłowo	– Šiluva
Szyrwinty	– Širvintos
Święciany	– Švenčioniai
Ponary	– Paneriai
Troki	– Trakai
Turgiele	– Turgeliai
Wilno	– Vilnius

WSTĘP

W świetle dramatycznych wydarzeń na Ukrainie zapoczątkowanych w 2014 r. szczególnej aktualności nabral wątek polityki narodowościowej w krajach byłego bloku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Przykład Donbasu pokazuje, jakie niebezpieczeństwo stanowią nierozwiązane problemy mniejszości narodowych w krajach powstałych w wyniku rozpadu imperium radzieckiego. Postkomunistyczne państwa Europy Wschodniej, takie jak np. Ukraina, Estonia, Łotwa czy Litwa, odbudowywały swoją państwowość w oparciu o czynnik etnolingwistyczny. Wiązało się to m.in. z deprecjacją języków innych grup narodowych i do dziś rzutuje na relacje narodu tytularnego z mniejszościami. W przestrzeni postradzieckiej wciąż dochodzi do napięć na tle etnicznym, a kolejne rządy wymienionych państw bezskutecznie zmagają się z problemami mniejszości narodowych.

Szczególnie jaskrawy, bo chronologicznie pierwszy, wydaje się przykład Polaków na Litwie i ich walka o prawa choćby do oryginalnej pisowni nazwisk, dwujęzycznych toponimów, oświatę w języku polskim itd. Jednocześnie nasuwa się porównanie współczesnych wydarzeń na Ukrainie do próby utworzenia polskojęzycznej jednostki terytorialnej na Wileńszczyźnie w latach 1989–1991. Podobnie jak tam, pierwszą przesłanką aktywizacji ludności polskiej na Litwie stał się dekret o języku państwowym z 1989 r. Inną paralełą, łączącą oba wydarzenia, jest inspiracja i udział Rosji (spadkobiercy ZSRR), która, nie godząc się na ograniczenia jej wpływów na obszarach państw postsowieckich, ingeruje w wewnętrzne sprawy republik, wykorzystując precedens obrony praw człowieka.

Od wielu lat prowadzę badania teoretyczne dotyczące sytuacji mniejszości polskiej na Litwie, ze szczególnym uwzględnieniem próby utworzenia polskiej autonomii na Wileńszczyźnie. Drodze Litwy do niepodległości poświęciłam swoją pracę magisterską. W kilku konferencyjnych referatach i artykułach¹ odnosiłam się do różnych aspektów tej

¹ B. Jundo-Kaliszewska, *Etnolingwistyczna istota nacjonalizmu litewskiego i antypolonizm Litwinów na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2013, z. 91:

materii, publikując wybrane wątki swojej dysertacji. Podczas oceny stanu historiografii tematu daje się wyraźnie odczuć dotkliwą lukę, jeżeli chodzi o badania nad próbą utworzenia polskiej autonomicznej jednostki terytorialnej na Litwie. Temat ten podejmowali głównie socjologowie. Z powodów politycznych powstało wokół tej kwestii wiele nieudomówień i kontrowersji. Znajomość realiów i języków była atutem, który przemawiał za podjęciem przeze mnie tej tematyki.

Pod koniec XX w. Litwa znajdowała się o krok od wojny domowej, u podłoża której leżały niezalutwowane kwestie i zaszłości z historii. Relacje między Litwinami a polską mniejszością są charakterystyczne dla stosunków narodowościowych w republikach postradzieckich, co skłania do konkluzji, że problemy, z jakimi np. od 2014 r. zmagają się Ukraina, okazują się typowe dla państw powstałych po rozpadzie ZSRR, a konflikty etniczne w tej części Europy przebiegają w oparciu o utarty scenariusz. W związku z tym podejmowana przeze mnie problematyka dotyczy: istotnych i aktualnych kwestii polityki narodowościowej na obszarze byłego Związku Radzieckiego; zagadnień polityki międzynarodowej w Europie Wschodniej; problemów, z jakimi boryka się Rzeczpospolita Polska, układając stosunki bilateralne ze swoimi wschodnimi sąsiadami.

Tytuł książki – *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie* – nawiązuje bezpośrednio do prezentowanego przez elity RP na przełomie lat 80. i 90. XX w. poglądu, że sprawy tamtejszych Polaków zostaną rozwiązane w niezależnej od ZSRR i całkowicie niepodległej Litwie. Jednakże nowożytna litewska świadomość narodowa

Studia i szkice z dziejów XX wieku, pod red. A. Głowackiego, s. 219–239; eadem, *Jesień Narodów a polskie odrodzenie narodowe na Wileńszczyźnie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku*, [w:] *Wokół spraw trudnych, bolesnych i zapomnianych. Studia i szkice*, pod red. E. Kowalczyk, L. Ladoruckiej, W. Marciniaka, B. Szubtarskiej, J. Żelazko, Łódź 2014, s. 769–785; eadem, *Próba utworzenia „Kraju Wileńskiego”*, „Vade Nobiscum. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego” 2011, t. VII, Łódź, s. 149–157; eadem, *Sytuacja ludności polskiej na Wileńszczyźnie w świetle ustawodawstwa Republiki Litewskiej a traktat polsko-litewski z 1994 roku*, [w:] *20 lat polsko-litewskiego sąsiedztwa 1991–2011*, pod red. K. Marzędy-Młynarskiej, K. Olchowskiego, Lublin 2015, s. 123–138.

ukszałtowała się w oparciu o pamięć historyczną, a co za tym idzie – o silny czynnik antypolski. W związku z tym zarówno pierwsza, jak też druga niepodległość Litwy przesiąknięte były powielaniem stereotypów, które pozostają skutecznym narzędziem konsolidacji społeczeństwa i sprawowania władzy. Niosą one ze sobą określone zagrożenie, jakim jest zbrojna eskalacja konfliktu na tle etnicznym, wykorzystywana we własnym interesie przez stronę trzecią.

Szczegółowo rekonstruuje wydarzenia historyczne i dowodzę tezę, że kryzys na Wileńszczyźnie z końca XX w. stał się momentem zwrotnym, w którym wykształcił się nowy element w polityce dwustronnej Polski i Litwy, a mianowicie – silna i niezależna mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Moim zamierzeniem było nakreślić wyczerpujący obraz najważniejszych wydarzeń i tendencji, związanych z próbą powołania autonomicznej jednostki terytorialnej na Wileńszczyźnie na przełomie lat 80. i 90. XX w. W problem ten wpisują się w szczególności takie tematy jak: *pieriestrojka* w ZSRR, Jesień Narodów, dążenia niepodległościowe Litwinów, autonomiczne aspiracje mniejszości polskiej na Litwie oraz stanowisko państwa polskiego wobec wymienionych procesów – ze szczególnym uwzględnieniem kwestii narodowych oraz inwigilacji ze strony Kremla. Monografia niniejsza jest pierwszą pracą historyczną w Polsce na ten temat, wykorzystującą – oprócz innych ważnych źródeł – dokumenty radzieckich służb specjalnych, które rzucają nowe światło na podejmowane przeze mnie zagadnienia. Dają one szansę odpowiedzi na pytania: czy oddolne inicjatywy społeczności polskiej na przełomie lat 80. i 90. XX w. były inspirowane przez służby specjalne ZSRR? W jaki sposób Związek Radziecki w okresie przebudowy wykorzystał wzajemne animozje i resentymenty Litwinów i Polaków zamieszkujących Litwę? Czy wileńscy Polacy byli werbowani i działali w omawianym okresie na rzecz KGB? Jak w praktyce wykorzystywano tzw. *polskiej wopros* i inne radzieckie mechanizmy manipulacji? W szczególowy sposób opisuję procesy „przebudzenia” narodowego Litwinów i Polaków na Litwie; miejsce, jakie w tym przełomowym momencie dziejowym zajmowała społeczność polska zamieszkująca terytorium Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej; zróżnicowanie poglądów poszczególnych grup i działaczy mniejszości polskiej, która, choć skonsolidowana

politycznie, nie była monolitem; etapy ewolucji idei polskiej autonomii; genezę, przyczyny i aktorów konfliktu polsko-litewskiego; rolę ideologii narodowej Litwinów i zaszłości historycznych; konsekwencje próby powołania autonomii; stosunek państwa polskiego do autonomicznych aspiracji Polaków na Litwie i rolę radzieckich służb specjalnych w tym konflikcie.

Za najważniejsze pytania badawcze, na które poszukiwałam odpowiedzi, uważam następujące: Dlaczego idea autonomii zyskała absolutne poparcie przeważającej większości społeczności polskiej na Litwie? W którym momencie nastąpiła radykalizacja lokalnych środowisk polskich? Jakich mechanizmów użyło centrum (Moskwa), by wykorzystać miejscowych Polaków do wyhamowania emancypacyjnych aspiracji Litwinów oraz w jakim stopniu dekret o języku państwowym i powstanie Sąjūdisu oddziaływały na inne narody Litewskiej SRR? Podejmuję się ponadto udowodnienia hipotezy badawczej, iż nacjonalizm i izolacja mniejszości polskiej przez władze Litwy i Polski pod koniec lat 80. XX wieku przyczyniły się do opowiedzenia się mniejszości po stronie władz ZSRR, które – przynajmniej w sferze deklaratywnej – gwarantowały jej swobody i ograniczoną samodzielność polityczną. Dowodzę, że próba powołania autonomii nie była odpowiedzią na Akt Restytucji Niepodległości Republiki Litewskiej z 11 marca 1990 r. Uważam, że żywiołowe poparcie Polaków dla idei autonomii wpisywało się w naturalną sekwencję przemian polityczno-ustrojowych, zachodzących w przestrzeni Związku Radzieckiego. Stawało się zatem częścią historii oddolnych zrywów narodowowyzwoleńczych.

Mniejszość polska na Litwie – to osoby zamieszkujące terytorium współczesnej Republiki Litewskiej i posiadające jej obywatelstwo, które są polskiego pochodzenia albo przyznają się do narodowości, kultury lub tradycji polskiej oraz uznają język polski za swój ojczysty język².

² Por. *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Wilnie dnia 26 kwietnia 1994 r.*, <http://www.lex.pl/du-akt/-/akt/dz-u-1995-15-71> (dostęp: 13.05.2016); *Gyventojai pagal tautybę 1959, 1970, 1979, 1989*,

Pod pojęciem „Wileńszczyzna” rozumiem część obszaru historycznej Wileńszczyzny (dawne woj. wileńskie i część woj. nowogródzkiego), która znalazła się po II wojnie światowej w granicach Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR), a następnie – Republiki Litewskiej (RL).

Imiona i nazwiska obywateli Litwy zostały zapisane w formie, jakiej na co dzień używają sami zainteresowani bądź w oparciu o publikacje prasowe. W książce używam polskich odpowiedników nazw miejscowości znajdujących się na terytorium Republiki Litewskiej oraz polskich odpowiedników litewskich jednostek podziału administracyjnego (np. *apskritis* – okręg; *apilinka* – gmina). Pozostawiam niezmienny termin *rejon* (odpowiednik polskiego powiatu, *rajonas*), który występuje w dokumentach organizacji i instytucji reprezentujących środowiska mniejszości polskiej na Litwie.

Badania swoje świadomie zawężam do obszaru współczesnej Wileńszczyzny, której mieszkańcy pod koniec XX w. podjęli próbę powołania polskiej autonomii. Nie poruszam natomiast kwestii Polaków na Kowieńszczyźnie, ponieważ nie brali oni udziału w interesujących mnie procesach politycznych. Nie zajmuję się też gospodarką, oświatą i sprawami społecznymi tej mniejszości. Mówię o nich wyłącznie w stopniu minimalnym, skupiając się na analizie działalności mniejszości polskiej na rzecz powołania autonomii oraz na wynikających z tych działań konsekwencjach. Było to bowiem wydarzenie najważniejsze, absorbujące uwagę nie tylko mniejszości polskiej, ale też elit Rzeczypospolitej Polskiej, Związku Radzieckiego oraz Republiki Litewskiej. Próba powołania autonomii stała się przedmiotem debat, kontrowersyjnych oskarżeń, podejrzeń, a echa tych wydarzeń słyhać do dziś. Dlatego też wymagają one wyjaśnień zarówno w sensie historycznym, jak też politologicznym.

Przeprowadzone przeze mnie badania w głównej mierze oznaczały kwerendę dokumentów źródłowych w językach polskim, litewskim i rosyjskim. Poddałam analizie umowy litewsko-radzieckie

2001 ir 2011 metais: https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/217110/Gyv_kalba_tikyba.pdf/1d9dac9a-3d45-4798-93f5-941fed00503f (dostęp: 12.09.2015); *Lietuvos gyventojai. Statistikos rinkinys*, Vilnius 1991.

i litewsko-polskie; komunikaty, wystąpienia, dezyderaty, uchwały, dokumenty (m.in. Związku Polaków na Litwie, Sąjūdisu, Towarzystwa Vilnii, Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR Litewskiej SRR); dokumenty Rady Najwyższej ZSRR, LSRR, Republiki Litewskiej; stenogramy wystąpień sejmowych; relacje świadków i aktorów ówczesnych wydarzeń.

W odróżnieniu od Łotwy czy Estonii, w 2007 r. Litwa odtajniła archiwa KGB Litewskiej SRR. Materiały agenturalne udostępnia się w Archiwum Akt Specjalnych w Wilnie (*Lietuvos ypatingasis archyvas*). Zbiory te nie są kompletne, a personalia osób, które przyznały się do współpracy ze służbami specjalnymi ZSRR zostały objęte tajemnicą. Tym niemniej uważam, że jest to niezwykle cenny i unikalny materiał, umożliwiający naświetlenie kulisy polityki radzieckiej. Dzięki dostępowi do archiwów KGB można głośno powiedzieć, że spadkobierca ZSRR – Rosja – do dziś steruje konfliktami etnicznymi w przestrzeni postradzieckiej, które rozwijają się na ogół według sprawdzonego schematu.

Równie wartościowe wydają się, opublikowane w 2011 r. na stronie internetowej dziennika „Lietuvos rytas” (www.kultura.lrytas.lt), tajne archiwa Michaiła Gorbaczowa, który w nieoficjalnych rozmowach z politykami państw zachodnich podnosi kwestię dyskryminacji mniejszości polskiej na Litwie.

Możliwość przebadania oryginalnych tekstów, pozyskanych w trakcie badań i niepublikowanych w Polsce – źródeł (m.in. materiałów KGB LSRR czy Towarzystwa Vilnija), stenogramów RN RL, prasy, broszur, korespondencji ważnych obserwatorów wydarzeń (Czesława Miłosza i Jerzego Giedroycia), wypowiedzi polityków i ważnych działaczy społecznych, materiałów video – pozwala na ukazanie próby utworzenia ww. autonomii w nowym świetle.

Sięgnęłam do zasobów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (*Lietuvos centrinis valstybės archyvas*), które zawiera cenne źródła, m.in. dotyczące działalności Sąjūdisu, na podstawie których można było odtworzyć historię powstania i ewolucji działalności politycznej litewskiego ruchu narodowego.

Niewątpliwie bardzo pomocny okazał się – opracowany przez znanego polskiego działacza, pierwszego prezesa Stowarzyszenia

Społeczno-Kulturalnego Polaków na Litwie (SSKPL) i ZPL, twórcę Akcji Wyborczej Polaków na Litwie (AWPL), Jana Sienkiewicza i opublikowany w 2003 r. – zbiór dokumentów ZPL³ obejmujący, oprócz tych powstałych w wyniku działalności Związku, także niektóre materiały Frakcji Polskiej w Radzie Najwyższej Republiki Litewskiej.

Równie wysoko oceniam możliwość sięgnięcia do archiwum prywatnego Jana Sienkiewicza, na które składają się ulotki, odezwy, maszynopisy niepublikowanych dokumentów, zdjęcia itd.

Inną kategorią wykorzystanych przeze mnie źródeł jest ukazująca się na Litwie prasa polska, litewska, radziecka oraz polskojęzyczna. Zestawienie sposobu prezentowania w niej tematyki mniejszości polskiej pozwoliło skonfrontować postawy bezpośrednich (władz litewskich i mniejszości polskiej) oraz pośrednich (ZSRR i Polski) stron konfliktu. Szukałam przede wszystkim informacji o przebiegu wydarzeń, ocen i komentarzy polityków, a także dokumentów i przemówień. Różnorodność ukazujących się tytułów prasowych sprzyjała możliwości szerokiego ujęcia badanej problematyki, konfrontacji i weryfikacji danych.

Korzystałam też z relacji uczestników wydarzeń. Sięgnęłam do pamiętników⁴ i nagrań⁵. Z niektórymi działaczami spotkałam się osobiście.

Wraz z rozwojem Internetu większego znaczenia nabrały media elektroniczne. Ułatwiło to znacząco dostęp do dokumentów państwowych

³ *Dokumenty Związku Polaków na Litwie 1988–1998*, pod red. J. Sienkiewicza, Wilno 2003.

⁴ A. Brazauskas, *Lietuviškos skirybos*, Vilnius 1992; V. Landsbergis, *Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija*, Vilnius 1997; idem, *Nasz patriotyzm, ich szowinizm? (Rozmowa z M. Maszkiewiczem)*, Toruń 2011; K. Prunskienė, *Išsivadavimo kaina*, Vilnius 1993; M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, przeł. O. Morańska, Warszawa 2014; R. Ozolas, *Lietuva 1990–1993: istorija karštomis pėdomis*, Vilnius 2008; A. Яковлев, *О мум памяти*, <http://www.rulit.me/books/omut-pamyati-read-318546-1.html> (dostęp: 14.03.2016).

⁵ *Studio Wschód* 9.04.2016, <http://vod.tvp.pl/24506511/09042016> (dostęp: 9.04.2016); J. Sienkiewicz (1): 13 Stycznia 1991, <https://www.youtube.com/watch?v=hne9x970P54> (dostęp: 13.02.2016).

(www.sejm.gov.pl, www.seimas.lt), archiwalnych (www.kgbveikla.lt, www.aan.gov.pl), prasowych, instytucji publicznych. Pełną listę tych źródeł zawiera bibliografia.

Ostatnim uwzględnionym przeze mnie materiałem są opracowania naukowe. W okresie przed 1989 r. tematyka dotycząca Polaków na Kresach funkcjonowała w zasadzie jedynie na łamach periodyków wydawanych za granicą (przede wszystkim paryskiej „Kultury”). Na uwagę zasługują tu przede wszystkim prace Juliusza Bardacha⁶, Grzegorza Błaszczyka⁷, Piotra Łossowskiego⁸, Henryka Wisnera⁹ czy Piotra Eberhardta¹⁰. Publikacje te dotyczących mnie kwestii etnicznych na dawnych Kresach i historycznego położenia Polaków na Litwie. Dużą wartość poznawczą mają prace Krzysztofa Buchowskiego¹¹, dotyczące: problemów mniejszości polskiej na Litwie; kwestii wzajemnego postrzegania się Polaków i Litwinów w okresie międzywojennym; stosunków polsko-litewskich na przełomie wieków XIX i XX. Szczególnie wysoko oceniam, ze względu na moje badania naukowe, opublikowaną w 2001 r. monografię historyka Aleksandra Srebrakowskiego, obejmującą niemal wszystkie dziedziny życia

⁶ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.

⁷ G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Tom II. Od Krewa do Lublina. Część I*, Poznań 2007; idem, *Litwa współczesna*, Warszawa–Poznań 1992.

⁸ P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001; idem, *Polska – Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991.

⁹ H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999.

¹⁰ P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998; idem, *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, Warszawa 2008.

¹¹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999; idem, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006; idem, *Panowie i żmogusy: stosunki polsko-litewskie w międzywojennych karykaturach*, Białystok 2004; idem, *Polityka zagraniczna Litwy 1990–2012: główne kierunki i uwarunkowania*, Białystok 2013; *Szkice polsko-litewskie, czyli o nietłatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2006.

Polaków w Litewskiej SRR¹². Za równie ważne dla pogłębionego zrozumienia tematu uznaję prace polskich socjologów: Zbigniewa Kurcza¹³ oraz Adama Bobryka¹⁴. Wśród najnowszych publikacji należy wymienić opracowania Krzysztofa Sidorkiewicza¹⁵, Krzysztofa Kawęckiego¹⁶ czy Pawła Sobika¹⁷.

W związku z powyższym uważam, że moja książka przyczyni się niewątpliwie do poszerzenia wiedzy w tym temacie zarówno w polskiej, ale też w litewskiej historiografii, gdzie tytułowy temat nadal pozostaje dosyć słabo naświetlony. Wprawdzie w 1996 r. ukazała się praca Edmunda Ganusauskasa pt. *Pięta kolumna*¹⁸, ale autonomiczne zabiegi miejscowych Polaków przedstawia ona w sposób uproszczony i tendencyjny. Na uwagę zasługują natomiast prace Vladasa Sirutavičiusa¹⁹, który prezentuje nowe spojrzenie na wydarzenia na Wileńszczyźnie w końcu lat 80. XX w.²⁰

¹² A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2012.

¹³ Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*, Wrocław 2005.

¹⁴ A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987–1997*, Toruń 2005; idem, *Společne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej 1989–2013*, Siedlce 2013.

¹⁵ K. Sidorkiewicz, *Między demokracją a buntem. Działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988–2011)*, Elbląg 2011.

¹⁶ K. Kawęcki, *Polacy na Wileńszczyźnie 1990–2012*, Warszawa 2013.

¹⁷ P. Sobik, *Akcja Wyborcza Polaków na Litwie w systemie politycznym Republiki Litewskiej (1994–2014)*. Maszynopis rozprawy doktorskiej, Wrocław 2015 (praca została wydana w 2017 r.).

¹⁸ E. Ganusauskas, *Penktoji kolona*, Vilnius 1996.

¹⁹ V. Sirutavičius, *Etniškumo politizacija Lietuvoje: lenkų autonomistų judėjimas, Sąjūdis ir Lietuvos valdžios politika 1988 m. – 1990 m.*, http://ces.lt/en/wp-content/uploads/2014/10/2013_2-Etniskumo-studijos.120–148.pdf (dostęp: 11.03.2016).

²⁰ Praca doktorska autorki została przyjęta w 2016 r. Aktualizacja monografii na potrzeby wydania została zakończona jesienią 2017 r. Pod koniec 2017 r. w Wilnie ukazała się monografia Vladasa Sirutavičiusa *Lietuviai ir Lietuvos lenkai: Lietuva ir Lenkija 1988–1994 metais*. Książka jest dostępna w języku litewskim.

Zdobyta w trakcie procedury badawczej wiedza historyczna i politologiczna (literatura, prasa, archiwalia litewskie, dokumenty Komunistycznej Partii Litwy) umożliwiła mi skonfrontowanie postaw społeczności etnicznych na Litwie wobec nowo powstającego reprezentanta tzw. narodu tytularnego. Nie mniej istotne znaczenie miały spotkania i konsultacje z wybitnymi, zasłużonymi znawcami tematu i komentatorami życia politycznego zarówno w Polsce (Maria Przelomiec, Aleksander Srebrakowski, Przemysław Żurawski vel Grajewski, Krzysztof Buchowski i in.), jak i na Litwie (Jan Sienkiewicz, Alfredas Bumblauskas, Antoni Radczenko, Aleksander Vile-Radczenko i in.). Część z ich wypowiedzi została opublikowana w formie wywiadów prasowych²¹.

W celu rekonstrukcji interesujących mnie wydarzeń historycznych wykorzystałam szereg metod badawczych. Sięgnęłam przede wszystkim po metodę filologiczną. Szczegółowej analizie, przy wykorzystaniu całokształtu wiedzy historyka i lingwisty, poddane zostały teksty pisane (tj. opracowania, artykuły naukowe, wspomnienia litewskich aktywistów, liderów społeczności polskiej na Wileńszczyźnie itd.) oraz źródła historyczne: dokumenty KGB, dokumenty Związku Polaków na Litwie, dokumenty Komunistycznej Partii Litwy, dokumenty Sąjūdisu, dokumenty Towarzystwa Vilnija, stenogramy Rady

²¹ B. Jundo-Kaliszewska, *Aleksander Srebrakowski: Nie wiem czy pomysł autonomii miał rację bytu*, <http://zw.lt/opinie/aleksander-srebrakowski-nie-wiem-czy-pomysl-autonomii-mial-racje-bytu/> (dostęp: 25.06.2014); eadem, *Buchowski: Interes polskiej mniejszości został utożsamiony z przekonaniem jej liderów*, <http://zw.lt/opinie/buchowski-interes-polskiej-mniejszosci-zostal-utozsamiony-z-przekonaniami-jej-liderow/> (dostęp: 27.05.2016); eadem, *O kulisach rozwiązania ZSRR w ramach obchodów jubileuszu SEW UW*, <http://przegladbaltycki.pl/2131,o-kulisach-rozwiazania-zsrr-w-ramach-obchodow-jubileuszu-sew-uw.html> (dostęp: 14.12.2015); eadem, *Maria Przelomiec: Warszawa musi odciąć Tomaszewskiego od pieniędzy*, <http://zw.lt/opinie/maria-przelomiec-warszawa-musi-odciac-tomaszewskiego-od-pieniedzy/> (dostęp: 11.11.2015); eadem, *Żurawski: Przypięcie wstążki Św. Giorgija można potraktować jako strzał samobójczy*, <http://zw.lt/opinie/zurawski-przypiecie-wstazki-sw-gieorgija-mozna-potraktowac-jako-strzal-samobojczy/> (dostęp: 12.08.2014).

Najwyższej Republiki Litewskiej oraz Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, prasa, broszurki itd. Biegła znajomość języków litewskiego, rosyjskiego i polskiego umożliwiła mi sprawne i rzetelne przeanalizowanie źródeł historycznych i tekstów pisanych, dostępnych w ww. językach. Metoda porównawcza zapewniła uzyskanie możliwie obiektywnych, najbardziej zbliżonych do rzeczywistości odpowiedzi na postawione w książce pytania. Metoda socjologiczna została wykorzystana do przeanalizowania skomplikowanej sytuacji geopolitycznej tudzież zróżnicowania etnicznego Wileńszczyzny w XX w. Posłużyłam się też metodą genetyczną, by pokazać, że analizowane problemy sięgają o wiele głębiej aniżeli formalnie przyjęty w moich badaniach zakres chronologiczny. Wykorzystanie źródeł historycznych umożliwiło zastosowanie metody indukcyjnej, pozwalającej uzyskać całościowy obraz mechanizmów manipulowania czynnikiem etnicznym na Litwie w okresie Jesieni Narodów oraz ocenić stopień inwigilacji społeczności polskiej na Wileńszczyźnie.

Ramy chronologiczne pracy formalnie wyznaczają lata 1988 i 1994. Cezurą początkową jest rok 1988 – czas „rozmrózenia” nacjonalizmów w republikach należących do Związku Radzieckiego i początek kulturowej konsolidacji środowisk polskich w Litewskiej SRR. W maju 1988 r. powstało Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polaków na Litwie, które następnie zostało przekształcone w Związek Polaków na Litwie (ZPL). Cezurę końcową stanowi kwiecień 1994 r. – podpisanie Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy. Dokument ten miał zakończyć nieformalny konflikt polsko-litewski, wywołany autonomicznymi aspiracjami ludności polskiej Wileńszczyzny i uregulować sytuację prawną mniejszości narodowych w obu krajach.

Prezentowana monografia jest pracą *stricte* historyczną, podejmującą fundamentalny dla polskiej mniejszości na Litwie problem powołania polskiej autonomii na Wileńszczyźnie na przełomie lat 80. i 90. XX w. Książka składa się z wstępu, trzech rozdziałów oraz zakończenia, wydzielonych według kryterium chronologiczno-problemowego. Przez wszystkie przewijają się wspólne zagadnienia (spór o Wilno, nacjonalizm a ruchy narodowe, antagonizmy i stereotypy narodowe, ZSRR a konflikt polsko-litewski, mniejszość polska na Litwie), a także

pojawiają się nowe kwestie (rola radzieckich służb specjalnych, doktryna Giedroycia). Taki układ został wymuszony przez potrzeby klarowności wywodu. Podział chronologiczny spowodowała dynamika wydarzeń: czym innym były stosunki polsko-litewskie w latach 1989–1991, a czym innym w latach 1992–1994.

Problemy narodowościowe Polaków na Litwie nie są wytworem Gorbaczowowskiej przebudowy. Niezbędne wydaje mi się zatem nazkicowanie obrazu wydarzeń sięgających do początku XX w., które wskazują na źródła geopolitycznych, a co za tym idzie – narodowościowych – problemów Wileńszczyzny. Dlatego też rozdział I stanowi próbę nakreślenia sekwencji zdarzeń, które miały pośredni bądź bezpośredni wpływ na postawy (a następnie antagonizmy) ruchów narodowych Polaków i Litwinów (w LSRR) w okresie przebudowy. W najwcześniejszym okresie było to powstanie litewskiego ruchu narodowego i proklamowanie w 1918 r. dwóch odrębnych państw: Republiki Litewskiej i II Rzeczypospolitej Polskiej. Konsekwencją stał się spór o Wilno i wspólną historię, który zyskał swoją kontynuację i został wykorzystany przez agresorów w czasach II wojny światowej. Po jej zakończeniu, kiedy Polska i Litwa znalazły się w radzieckiej strefie wpływów, nacjonalizmy oraz konflikt o Wileńszczyznę oficjalnie zostały „zamrożone”, a ponownie powróciły w przededniu upadku ZSRR.

Rozdział II, obejmujący lata 1988–1991, to zasadnicza część mojej pracy. W 1988 r., na fali hasła przebudowy i jawności, w Litewskiej SRR doszło do konsolidacji m.in. polskiego i litewskiego ruchu narodowego, które rozpoczęły walkę o swoje prawa. W tej atmosferze konflikty na tle narodowościowym uległy ponownemu zaostreniu. Litwa walczyła o niepodległość, Polacy próbowali uzyskać dla siebie prawa narodowe. Pojawiła się wówczas idea powołania polskojęzycznej jednostki autonomicznej na Wileńszczyźnie. W celu uzupełnienia istniejącej w polskiej historiografii luki na ten temat, dosyć szczegółowo analizuję etapy formowania się Litewskiego Ruchu na Rzecz Przebudowy Sąjūdis, a następnie jego transformacji w niepodległościowy ruch narodowy, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków narodowościowych. Te bowiem znalazły się w pierwszym programie oraz w ówczesnych publikacjach działaczy Sąjūdisu. W dużej mierze, jak zakładam, zostały wypreparowane z określonej materii historycznej. Omawiany

okres ma istotne znaczenie, gdyż strategiczne decyzje, tworzące bazę do dalszej ewolucji polityki narodowościowej w Republice Litewskiej, zapadły właśnie wtedy. Rozdział II kończę opisem moskiewskiego puczu (tzw. pucz Janajewa) w sierpniu 1991 r., który uznaje się za początek końca ZSRR. Rozpoczął się wówczas proces uznawania niepodległości Litwy na arenie międzynarodowej. We wrześniu zostały rozwiązane polskie samorządy na Wileńszczyźnie i to wydarzenie przyjmuję jako cezurę kończącą wszelką działalność na rzecz powołania polskiej autonomii.

Realizacja autonomicznych aspiracji mniejszości polskiej odbywała się nie tylko przy czynnym udziale strony litewskiej, lecz także pod czujnym okiem władz ZSRR, tudzież ówczesnych władz Polski. Postawa tej ostatniej była niezwykle istotna w zmieniających się ówczesnie realiach politycznych i społecznych. Ponadto sytuacja i postawa mniejszości polskiej na Litwie w dalszym ciągu rzutuje na relacje polsko-litewskie na najwyższym szczeblu i dlatego też właśnie im poświęciłam rozdział III. Polskie środowiska emigracyjne skupione wokół paryskiej „Kultury”, „Solidarność” oraz różni polscy politycy wspierali aspiracje niepodległościowe Litwinów. Jednakże po roku 1991, kiedy niezawisłość Litwy została uznana na świecie, układanie wzajemnych stosunków polsko-litewskich rozpoczęło się właściwie od nowa. Nie był to proces łatwy – na drodze stanęły kontrowersje historyczne, spory wokół umów i wokół praw mniejszości. Wymienione przesłanki determinowały dyskusję o kształcie stosunków polsko-litewskich.

Rozdział III przedstawia żmudną pracę nad budową polsko-litewskich relacji bilateralnych od września 1991 r. do kwietnia 1994 r., kiedy to udało się ostatecznie podpisać Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy. Dokument ten miał stanowić zakończenie nieformalnego konfliktu polsko-litewskiego, wywołanego autonomicznymi aspiracjami ludności polskiej Wileńszczyzny, i uregulować sytuację prawną mniejszości narodowych w obu krajach.

Ostatecznym rozliczeniem się litewskiego ruchu narodowego z przeszłością był pokazowy proces tzw. autonomistów pod koniec 1999 r. Dlatego też, wychodząc poza formalne ramy chronologiczne

dysertacji, ukazując dramatyczną sytuację przedstawicieli mniejszości polskiej na Litwie oraz złożoność relacji polsko-litewskich na najwyższym szczeblu. Relacje te nadal wzbudzają wiele kontrowersji, dlatego warto rozumieć, z czego się one wywodzą.

Dziękuję wszystkim osobom, które przyczyniły się do wydania tej książki. Szczególne wyrazy wdzięczności składam na ręce mojego Mentora, Profesora Albina Głowackiego. Służył mi swoją rozległą wiedzą, a jego życzliwość i zaangażowanie w przygotowywanie monografii umożliwiły mi pokonanie wszelkich trudności na drodze do jej powstania.

Dziękuję także pierwszemu prezesowi ZPL Janowi Sienkiewiczowi za okazane zaufanie i udostępnienie swoich prywatnych archiwów.

Za pomoc w wydaniu publikacji jestem wdzięczna moim Kolegom i Koleżankom z Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego. Wyrazy wdzięczności kieruję też do moich najbliższych: Córek, Męża, Rodziców, Teściów oraz liczного grona wspinających Przyjaciół.

ROZDZIAŁ I

POLACY – LITWINI. GENEZA KONFLIKTU

1. Małżeństwo z rozsądku

W wyniku interakcji pomiędzy [...] dwoma społecznościami, na obszarze, gdzie początkowo kultura polska miała jedynie elitarny charakter, w charakterystycznych warunkach pogranicza białorusko-litewskiego ukształtował się zwarty obszar zamieszkały przez ludzi uważających się za Polaków

– pisze polski badacz Mariusz Kowalski¹. Istotne, że obszar ten nie graniczy bezpośrednio z obecną Rzeczpospolitą Polską, lecz znajduje się w pewnej odległości od niej i poniekąd oddziela dwa funkcjonujące w tym regionie obszary etniczne: białoruski i litewski. Taki stan rzeczy na Wileńszczyźnie utrzymuje się do dziś i od momentu proklamowania przez państwo litewskie niepodległości w 1918 r. powoduje szereg implikacji w polityce wewnętrznej republiki oraz stosunkach dwustronnych Polski i Litwy.

Wielowiekowe relacje sąsiadujących ze sobą narodów polskiego i litewskiego² należy postrzegać jako polityczny fenomen w dziejach państw europejskich³. Pisze o tym m.in. szkocki historyk, Robert Frost, który zwraca uwagę na nietrwałość wszelkich unii politycznych i podkreśla, że polsko-litewski sojusz powinno się traktować jako jedno z najistotniejszych osiągnięć dyplomacji w historii obu narodów⁴.

¹ M. Kowalski, *Wileńszczyzna jako problem geopolityczny w XX wieku*, [w:] *Problematyka geopolityczna Ziemi Polskich*, pod red. P. Eberhardta, „Prace Geograficzne” nr 218, Warszawa 2008, s. 272.

² *Ibidem*, s. 268.

³ J. Ochmański, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986; J. Subocz, *Litewskie spojrzenie na Wielkie Księstwo Litewskie i stosunki z Polakami. Dyskurs polityczny i nauczanie w szkole w XX wieku*, <http://www.iesw.lublin.pl/projekty/pliki/IESW-121-02-08.pdf> (dostęp: 15.04.2016).

⁴ Więcej na ten temat: R. Frost, *The Oxford History of Poland-Lithuania. Volume I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*, Oxford 2015.

Zasadność tej tezy potwierdzać ma przede wszystkim długotrwałość tego sojuszu: wspólną historię Polaków i Litwinów naznaczyły unie, których początki sięgają końca XIV w. W 1385 r. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie (dalej: WKL) zawarły unię w Krewie. Dokument ten połączył oba kraje wspólnym władcą Władysławem II Jagiełłą oraz zapoczątkował trwającą 187 lat epokę rządów dynastii Giedyminowiczów-Jagiellonów w Królestwie Polskim i WKL. Jednym z ważniejszych efektów unii krewskiej była chrystianizacja Litwy w obrządku rzymsko-katolickim.

Dwaj naturalni wrogowie – państwo polskie i litewskie – w obliczu wspólnego zagrożenia, jakim w średniowieczu był Zakon Krzyżacki, zawarli unię personalną. Było to zjawisko powszechne i nagminnie praktykowane przez średniowiecznych władców europejskich. Lecz, w odróżnieniu od innych krótkotrwałych sojuszy dynastycznych, unia krewska była trzykrotnie zrywana i dwukrotnie potwierdzana (w Horodle i w Lublinie). I choć Zakon pokonano już na początku XV w. polityczna koegzystencja Koroniarzy i Litwinów przetrwała przeszło 400 lat!

Zwycięska bitwa pod Grunwaldem 1410 r., unia horodelska z 1413 r. i inne znamienite wydarzenia historyczne skutkowały zbliżeniem litewskich i polskich elit politycznych. Kolejnym etapem na drodze do konsolidacji obu państw stała się ratyfikowana w 1569 r. unia lubelska. Na jej mocy powstało wspólne państwo, Rzeczpospolita Obojga Narodów. W dalszej perspektywie skutkowało to upodobnieniem się elit politycznych WKL do przedstawicieli elit Królestwa Polskiego, a co za tym idzie – ich stopniową polonizacją. Na terytorium nowego tworu państwowego kultura polska stopniowo zaczęła dominować. Przyjęcie katolicyzmu i w dużej mierze dobrowolna polonizacja litewskiej szlachty i administracji państwowej stały się przyczynkami do europeizacji ziem WKL⁵, na których ścierały się wpływy

⁵ Por. A. Bumblauskas, *Polak, Litwin dwa bratanki*, http://wyborcza.pl/magazyn/1,127524,12082397,Polak__Litwin_dwa_bratanki.html (dostęp: 6.07.2012); A. Srebrakowski, *Budowa zrębów własnej państwowości przez Polaków i Litwinów do 1922 roku. (Wokół sporu o Wileńszczyznę)*,

polskie i ruskie⁶. Ustanowienie języka polskiego językiem oficjalnym w WKL w praktyce nie oznaczało wyparcia litewskiego z kancelarii książęcej, lecz wyeliminowanie z administracji państwowej języka ruskiego⁷: niemal do końca XVII w. funkcje języka administracyjnego pełnił tu wschodniosłowiański, uznawany obecnie przez niektórych badaczy za wczesną odmianę białoruskiego. Ówczesną wersją języka litewskiego (tzw. żmudzkiego) posługiwano się w kontaktach prywatnych. Upaństwowienie języka polskiego na tym obszarze pod koniec XVII w. uznaje się za jeszcze jedno, po chrystianizacji Litwy w obrządku łacińskim, „zwycięstwo” czynnika polskiego nad elementem ruskim na terytorium WKL⁸.

[w:] *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, pod red. J. Wołkonowskiego, R. Gaidisa, Wilno 2009, s. 163.

⁶ Więcej na ten temat: W. Wielhorski, *Stosunki językowe, wyznaniowe i etniczne w Wielkim Księstwie Litewskim pomiędzy XIII a XVII wiekiem*, Londyn 1964; idem, *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury W. Ks. Litewskiego*, Wilno 1951; G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Od Krewa do Lublina*, t. 2, cz. 1, Poznań 2007; idem, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego: stan i perspektywy badań*, Poznań 2007; J. Grzybowski, J. Kozłowska, *Między Rusią a Polską. Litwa. Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*, Warszawa 2015; H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988; idem, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978.

⁷ Por. *Wielkie Księstwo Litewskie jako państwo wielu narodów – o litewskości, ruskości, polskości i pamięci historycznej. Rozmowa przeprowadzona przez Leszka Zasztowta z profesorem Alfredasem Bumblauskasem*, <http://www.ihnpaw.waw.pl/wp-content/uploads/2014/04/Bumblauskas.pdf> (dostęp: 13.04.2016).

⁸ Obala to teorię „zdrady” elit litewskich, które miały wyrzec się języka litewskiego na rzecz polskiego, w wyniku czego ten został wyparty z ziem litewskich. Alfredas Bumblauskas posuwa się jeszcze dalej i sugeruje, że na przestrzeni dziejów czynnik polski niejednokrotnie ratował Litwinów przed wchłonięciem przez państwo rosyjskie. Patr.: A. Bumblauskas, *Lietuvos Tūkstantmetis: dvi atmetos alternatyvos*, <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2009~1367166551072/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> (dostęp: 20.04.2016).

W 1791 r. Rzeczpospolita Obojga Narodów uchwaliła Ustawę Rządową, która do historii przeszła pod nazwą Konstytucji 3 maja. Dokument wprowadzał szereg zmian w funkcjonującym ustroju prawnym, m.in. ustanowił monarchię konstytucyjną, zrównał prawa polityczne szlachty i mieszczaństwa oraz objął ochroną stan chłopski. Konstytucję 3 maja poparły szerokie warstwy społeczeństwa WKL, a jej tekst został przetłumaczony na język litewski. Burzliwą, aczkolwiek długotrwałą, a dzisiaj i poniekąd modelową⁹ koegzystencję polityczną dwóch narodów przerwały rozbiory. Znamienne, że utrata niepodległości nie oznaczała końca kontaktów pomiędzy społeczeństwami politycznymi Polski i Litwy. Dowodem tego zrywy narodowowyzwoleńcze w powstaniach listopadowym (1830–1831) i styczniowym (1863–1864), których celem było odrodzenia wspólnego państwa¹⁰.

2. Ideologia narodów

Pod koniec XIX w., wraz z upowszechnieniem się w Europie ideologii narodowej i wykształceniem się załączków litewskiego ruchu narodowego, w stosunkach i wzajemnym postrzeganiu Polaków i Litwinów nastąpiły radykalne zmiany¹¹.

⁹ Więcej na ten temat: R. Frost, *op. cit.*

¹⁰ *Wielkie Księstwo Litewskie...*

¹¹ Bogaty wybór tekstów źródłowych m.in. z tego zakresu znajdujemy w pracy *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Wybór tekstów i dokumentów*, pod red. A. Srebrakowskiego, Wrocław 2013. Więcej na ten temat: L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Przeszłość – terażniejszość – tendencje rozwojowe*, Kraków 1912; W. Studnicki, *Współczesne państwo litewskie i stosunek jego do Polaków*, Warszawa 1922; W. Wielhorski, *Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochoź jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno 1925; J. Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice 2010; B. Jundo-Kaliszewska, *Etnologwistyczna istota nacjonalizmu litewskiego i antypolonizm Litwinów na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2013,